

Fornleifaskráning í Eyjafirði IV:

Deiliskráning Naustahverfis

Birna Gunnarsdóttir

Minjasafnið á Akureyri

Fornleifastofnun Íslands

FS004 - 95021

Akureyri 1995

Inngangur

Í tilefni af fyrirhugaðri skipulagsvinnu í landi Nausta óskaði skipulagsdeild Akureyrar eftir skráningu fornleifa á svæðinu. Fornleifastofnun Íslands, í samvinnu við Minjasafnið á Akureyri lét gera deiliskráningu á svæðinu í ágústmánuði 1995 og er árangur hennar birtur í þessari skýrslu.

Þar eð fornleifaskráning er skammt á veg komin hér á landi og tilhögun hennar enn í mótun, verður í upphafi gerð grein fyrir löggjöf um fornleifar og skráningu þeirra. Jafnframt verður lýst í fáum orðum hinum mismunandi stigum fornleifaskráningar, enda er þessi skýrsla sú fyrsta um deiliskráningu.

Um verndun og skráningu fornleifa

Þegar ný þjóðminjalög gengu í gildi 1. janúar 1990 var fornleifaskráning tengd skipulagsvinnu þannig að nú er skylt að fornleifar séu skráðar á skipulagsskyldum svæðum áður en gengið er frá skipulagi eða endurskoðun þess. Tilgangur laganna er að tryggja sem best varðveislu menningarsögulegra minja þjóðarinnar, þar á meðal fornleifa, sem eru skilgreindar sem hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja 100 ára og eldri, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á. Allar fornleifar eru friðhelgar, óháð sérstakri friðlýsingu, og er óheimilt að raska við þeim án leyfis fornleifanefndar. Þetta gildir hvort sem minjar eru sjáanlegar á yfirborði eða ekki. Skylt er að stöðva framkvæmdir ef fornleifar koma í ljós við jarðrask og tilkynna það Þjóðminjasafni Íslands, og ef talið er að rannsaka þurfi fornleifar sem eru í hættu vegna framkvæmda á borð við vegagerð, virkjanagerð og veitulagnir skal sá sem fyrir þeim stendur bera kostnað af rannsóknunum. Nýleg dæmi eru um verulegar tafir á framkvæmdum þegar fornleifar hafa komið í ljós við jarðrask; með nákvæmri fornleifaskráningu er hægt að minnka líkurnar á slíku og augljóst að hér fara hagsmunir þeirra sem standa að framkvæmdum saman við stefnumál minjavörslunnar.

Fornleifaskráning

Í sumar hefur verið unnið við fornlífaskráningu í landi Akureyrar. Skráning fornleifa skiptist í þrjú stig: Svæðisskráning er frumstig fornlífaskráningar og felst í því að afla upplýsinga og vísbendinga um minjastaði úr tiltækum heimildum.¹ Svæðisskráningu fornleifa á Akureyri er lokið. Á stigi aðalskráningar er farið á vettvang og vísbendingum sem söfnuðust við svæðisskráninguna fylgt eftir. Þá er rætt við heimildamenn og minjastaðir skoðaðir, gerðir af þeim uppdráttir og þeir merktir inn á kort. Lokastig fornlífaskráningar er deiliskráning en í henni felst að gerðir eru nákvæmir uppdráttir af sjáanlegum minjum og reynt að leggja mat á varðveislugildi þeirra.

Deiliskráning í landi Nausta

Þar sem unnið er að deiliskipulagi Naustahverfis hefur deiliskipulagsreiturinn verið skráður sérstaklega, þekktir minjastaðir þar færðir inn á kort og hinum lýst sem heimildir eru um en ekki er hægt að staðsetja með vissu. Skráningargögnin eru þannig úr garði gerð að þau muni koma að notum við skipulagsvinnu og framkvæmdaáætlanir en með því móti á að vera hægt að forðast þekkta minjastaði og hafa eftirlit með framkvæmdum ef þær reynast nauðsynlegar þar sem líkur eru á fornleifum í jörðu.

Skipulagsreiturinn er að stærstum hluta í landi Nausta eins og það var um miðja 19.öld, en miðað er við landamerki eins og þau voru þá við skráninguna. Smá sneið nyrst í reitnum er í landi Stóra-Eyrarlands, en á því svæði er ekki vitað um tóftir eða fornleifar í jörðu. Samtals voru skráðir 16 minjastaðir innan reitsins, en 21 alls á jörðinni Naustum. Upplýsingar um minjastaði eru fengnar úr rituðum heimildum, einkum örnefnaskrá, og með viðtölum við heimildamenn. Á Naustum er ennþá búið og gátu ábúendur þar veitt miklar upplýsingar um minjar sem nú eru horfnar af yfirborði. Að auki voru skoðaðar loftmyndir sem voru teknar árið 1937 vegna kortagerðar Geodædisk Institúts og eru til hjá Landmælingum Íslands.

Myndirnar voru teknar áður en gamli bærinn á Naustum var rifinn og sléttað yfir túngarð og útihús, og reyndust þær mjög gagnleg heimild því á þeim sjást mannvirki sem ekki komu

¹ Þeim sem vilja kynna sér nánar aðferðir við skráninguna er bent á skýrsluna *Fornleifaskráning í Eyjafirði I: Fornleifar í Eyjafjarðarsveit norðan Hrafnagils og Þverár* eftir Orra Vésteinsson og Adolf Friðriksson (Minjasafnið á Akureyri 1994). Einnig verður gerð grein fyrir aðferðum við fornlífaskráningu í þéttbýli í *Fornleifaskráning á Akureyri. Greinargerð um aðferðir* (Minjasafnið á Akureyri/Fornleifastofnun Íslands 1995).

fram í öðrum heimildum.

Af þeim 16 minjastöðum sem voru skráðir í deiliskipulagsreitnum eru aðeins fjórir sjáanlegir á yfirborði og allir á litlu svæði. Aðrir minjastaðir sem unnt reyndist að staðsetja með vissu eru allflestir innan gamla túnsins á Naustum. Á þremur stöðum hafa hús verið byggð þar sem mannvirki stóðu áður en í tveimur af þeim tilfellum er vitað að minjar í jörðu ná út fyrir húsinn.

Sjáanlegar minjar eru aðeins á tungunni fyrir sunnan Naustalæk: tóftir útihúsa og einnig brot af túngarði. Á aðalskipulagsupphætti sem samþykktur var af félagsmálaráðuneyti 1990 er gert ráð fyrir tengibraut sem gengur yfir þessar tóftir, svo og íbúðar- og miðhverfi sem nær að vestustu tóftarbrotunum. Þessar minjar njóta friðhelgi sem og aðrar fornleifar og því verður að endurskoða fyrirhugaða landnýtingu á þessum stað. Til þessa hefur ekki verið lögð áhersla á að varðveita útihúsatóftir og eru þær því óðum að hverfa úr íslensku landslagi. Á tungunni eru minjar sem heita "Gerði" en sík örnefni eru víða í Eyjafirði tengd við tóftir með litlum túnbletti umhverfis sem voru skammt frá bæjum en utanvið heimatún. Ekki er vitað hvaða hlutverki þessi Gerði gegndu en víst er að í mjög mörgum hafðist við fólk og eru vísbendingar um að svo hafi einnig verið í þessu Gerði. Staðurinn hefur því bæði rannsóknargildi og varðveislugildi sem eitt af fáum Gerðum í Eyjafirði sem ekki hefur verið sléttað yfir. Uppbygging og framkvæmdir á Akureyri síðustu áratugi hefur haft töluverð minjaspjöll í för með sér og er ljóst að nú eru fáir sjáanlegir minjastaðir eftir í landi kaupstaðarins. Því er æskilegt að bæjaryfirvöld fylgi þeirri stefnu að hrófla ekki við minjum nema ekki sé um aðra kosti að ræða. Við Gerði eru minjar um horfna búskaparhætti sem sjálfsagt er að varðveita íbúum hverfisins og öðrum til fróðleiks og ánægju, ekki síst skólabörnum, enda hægt um vik að gæða söguna lífi þar sem minjar eru jafn greinilegar og þarna, en það verður æ óalgengara í þéttbýli. Auk tóftanna og túngarðsins eru á þessum stað minjar sem tengjast heimsstyrjöldinni síðari. Á þessum litla bletti má þannig sjá í landslaginu miklar andstæður, sem leiða hugann að þeim gríðarlegu breytingum sem urðu á íslensku þjóðfélagi og atvinnuháttum í kjölfar heimsstyrjaldarinnar.

Skrá um fornleifar í deiliskipulagsreitnum Naustahverfi.

Hér er birt skrá yfir minjar á deiliskipulagssvæðinu í landi Nausta. Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti og hver jörð hefur númer. Þá er hverri fornleif gefið númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: Ey-302:001). Skráin

er um fornleifar sem fundist hafa heimildir um eða sjást enn á yfirborði. Á eftir númeri fornleifar kemur heiti hennar og hnattstaða í gráðum og mínútum. Mæling hnattstöðu var gerð með staðsetningartækjum og mælt í miðju hvers minjastaðar. Áætlað frávik frá miðju er um 25 metrar að meðaltali. Þar sem getur um "heimild um..." t.d. útihús, þá er átt við að eingöngu eru til heimildir um staðinn, en minjar hafa ekki fundist á vettvangi við skrásetningu. Þá fylgir leiðarvísir að fornleifastaðnum, mat á þeirri hættu sem fornleifar kunna að vera í og tilvísanir í heimildir um minjastaðinn ef einhverjar eru.

Heimildamenn: Anton Jónsson, f. hér 13.8.1928.

Sveinn Baldvinsson, f. 26.6.1915; kom 1929.

Ey-302:001

bæjarstæði

65°39.670 N 18°05.479 V

Gamli bærinn á Naustum stóð skammt fyrir vestan íbúðarhúsið á Naustum I, þar sem nú er trésmíðaverkstæði, áður útihús, og var framþil bæjarins rétt vestan við austurgafli trésmíðjunnar. Eftir að flutt var í nýja íbúðarhúsið árið 1936 var sléttað úr bænum og bæjarhóllinn, sem var hár og mikill, jafnaður. Jarðvegurinn úr hólnum var fluttur á Eiðsvöll og að hluta í garðinn hjá Naustum I; þar hefur ýmislegt smálegt komið upp þegar grafið hefur verið í garðinum vegna trjáræktar o.þ.h.

Torfbærinn var stærri en svo að allt bæjarstæðið hyrfi undir útihúsin, það náði lengra bæði í norður og vestur. Grjót hefur iðulega komið upp við jarðrask í nánd við húsin, bæði norðan við útihúsin og eins undir heimreiðinni milli útihúsa og íbúðarhúss. Þegar byggt var við útihúsin vestanmegin árið 1976 var grafið niður á fast, en aðeins um 1,5 m niður þegar eldri hlutinn var byggður.

Ey-302:002

frásögn um fjárhús/hlöðu

65°39.781 N 18°05.476 V

Í túninu norðan við útihúsin frá Naustum IV, örfáa metra ofan við heimreiðina á Naustum IV, voru útihús, fjárhús og hlöður, sem sléttað var yfir um svipað leyti og sléttað var yfir gömlu bæjarhúsin. Þar sem útihúsin voru er túnið nokkuð sigið og virðist reiturinn grænni en túnið umhverfis. Útihúsin sjást á loftmynd Geodædisk Institut frá 1937.

Heimild: Loftmyndir Geodædisk Institut frá 1937 hjá Landmælingum Íslands.

Ey-302:003

“Gerði” - tóftaþyrping

65°39.628 N 18°05.399 V

Á tungunni sunnan við Naustalæk eru tóftir, kallaðar “Gerði”. Tóftaþyrpingin er um 40 m fyrir neðan vegar slóðann suður frá Naustum I og sést greinilega þegar komið er niður á tunguna. Þarna voru útihús frá Naustum, í notkun fram um 1920. Að innanmáli er tóftaþyrpingin um 6x18 m. Tungan er ekki slegin og á henni mikill villigróður.

Sjá Kort 2.

Ey-302:004

tóft

65°39.633 N 18°05.423 V

Tóftin er efst á tungunni sunnan við Naustalæk, um 10 m austan við vegar slóðann. Hún skiptist í tvö hólf og er um 7x12 m að utanmáli, veggir um 0,6 m að hæð. Troðningur austur á tunguna fer í gegnum tóftina og hefur skaddað hana.

Sjá Kort 2.

Ey-302:005

túngarðsbrot/heimild um túngarð

Þegar komið er austur á tunguna fyrir sunnan Naustalæk sést garðbrot stefna þvert yfir hana neðarlega í átt að læknum. Garðurinn er skýrastur austarlega á tungunni þar sem henni er farið að halla í átt til lækjarins í að norðanverðu og skógræktarblettis að austanverðu, en sést einnig sunnar og vestar þótt þar sé hann á kafi í gróðri. Utan tungunnar er garðurinn hvergi óskaddaður. Hann sést nokkuð greinilega vestan og norðan við gamla bæinn á loftmynd Geodædisk Institúts frá 1937, en eftir 1950 var túnið þar sléttað og garðinum þá rutt niður. Greina má leifar hans undir girðingu milli túna fyrir austan Naust IV.

Heimild: Loftmyndir Geodædisk Institúts frá 1937 hjá Landmælingum Íslands.

Sjá Kort 2

Ey-302:010

gryfja/skotgröf

65°39.622 N 18°05.350 V

Skotgröfin er á tungunni sunnan við Naustalækinn, austast áður en henni hallar bratt niður í átt til lækjarins að norðanverðu og skógræktarblettis að austanverðu. Skotgröfin sést greinilega þegar komið er niður á tunguna og austur fyrir “Gerði” (Ey-302:003).

Túngarðurinn (Ey-302:005) sést greinilega austan við skotgröfina.

Sjá Kort 2

Ey-302:011 “Kvíhóll” - frásögn um kvíar 65°39.684 N 18°05.642 V

Heimildamaður hefur eftir föður sínum að þar sem íbúðarhúsið Naust II var reist 1928-9 hafi verið tóft, og þar heitið Kvíhóll. Tóftin sem væntanlega hefur verið kvíar hefur að öllum líkindum horfið alveg við byggingu hússins.

Ey-302:012 heimild um útihús 65°39.665 N 18°05.550 V

Í túninu fyrir ofan útihús við Naust I voru útihúsatóftir þar til túnið var sléttað milli 1950 og 60. Þar sem útihúsin stóðu er túnið nokkuð sigið og virðist reiturinn grænni þar en túnið umhverfis. Útihúsin sjást á loftmynd Geodædisk Institut frá 1937.

Heimild: Loftmyndir Geodædisk Institut frá 1937 hjá Landmælingum Íslands.

Ey-302:013 heimild um útihús 65°39.723 N 18°05.515

Í túninu um 60 m vestan við íbúðarhúsið á Naustum IV og sunnan við skjólbeltið voru útihúsatóftir þar til túnið var sléttað milli 1950 og 60. Þar sem útihúsin voru er túnið nokkuð sigið og virðist reiturinn grænni en túnið umhverfis. Útihúsin sjást á loftmyndum Geodædisk Institut frá 1937.

Heimild: Loftmyndir Geodædisk Institut frá 1937 hjá Landmælingum Íslands.

Ey-302:014 heimild um útihús 65°39.741 N 18.05.453 V

Þar sem nú standa útihús frá Naustum IV. Útihúsin voru grafin niður á fast en heimildamaður segir að hin gömlu muni hafa náð út fyrir þau sem nú standa. Á loftmynd frá 1937 sjást útihúsin greinilega.

Heimild: Loftmyndir Geodædisk Institut frá 1937 hjá Landmælingum Íslands.

Ey-302:015 frásögn um reiðgötur

Þar sem vegurinn er milli Nausta I og Nausta II voru áður reiðgötur. Þær eru horfnar undir veginn.

Ey-302:016 frásögn um mógrafir 65°39.481 N 18°06.288 V

Sunnan við Svarðarhóll voru mógrafir en til þeirra sést ekki lengur, enda búið að slétta tún þar.

Ey-302:017 heimild um garð

Í örnefnalýsingu segir að merki milli Nausta og Eyrarlands hafi m.a. miðast við garð sem liggur við Naustatjörn að norðanverðu. Til þessa garðs sér ekki lengur og er ekki vitað um nákvæma staðsetningu hans og er hann því ekki merktur inn á yfirlitskort. Tjörnin var rétt norðan við Tjarnarhól, suðvestan við Fífilbrekku.

Heimild: ÖrnAk, 9.

Ey-302:018 heimild um útihús 65°39.677 N 18°05.518 V

Á loftmynd frá 1937 sést mannvirki rétt vestan við bæjarhúsin. Túnið þar var sléttað eftir 1950 og sjást minjar ekki á yfirborði.

Heimild: Loftmyndir Geodædisk Institut frá 1937 hjá Landmælingum Íslands.

Ey-302:019 heimild um útihús 65°39.703 N 18°05.516 V

Á loftmynd frá 1937 sést mannvirki utan í túngarðinum vestanverðum. Túnið var sléttað eftir 1950 og túngarði og tóftum rutt niður. Þarna sjást ekki minjar á yfirborði.

Heimild: Loftmyndir Geodædisk Institut frá 1937 hjá Landmælingum Íslands.

Ey-302:21 Brunnur

Grjóthlaðinn brunnur, mjög djúpur var skammt vestan við bæjarhúsin. Fyllt var upp í hann og tún sléttað yfir en hleðslurnar eiga að vera á sínum stað. Ekki er hægt að komast að nákvæmri staðsetningu þessa brunns og er hann því ekki merktur inn á yfirlitskort. Talið er að hann hafi verið um 1 m í þvermál.

Niðurlag

Helstu niðurstöður deiliskráningarinnar eru tvíþættar: a) nú hefur verið safnað ýtarlegum gögnum um sýnilegar fornleifar og staði þar sem minjar er líklega enn að finna þó ummerki um þær sjáist ekki á yfirborði. Mun skráin sem hér fylgir nýtast við skipulagsvinnu á þessu svæði. b) Með hliðsjón af þeim aðalskipulagsupphætti sem nú gildir er einungis einn minjastaður á fyrirhuguðum deiliskipulagsreit í hættu. Eru það minjar sem heita Gerði og rústir þar í grennd. Verði fyrirhuguð skipulagsgerð unnin í ljósi þessarar niðurstöðu mun skipulagsyfirvöldum gefast kostur á að gera tillögur um ráðstöfun jarðnæðisins í fyllsta samræmi við gildandi reglur um verndum menningarminja. Hafi skipulagshöfundar í hyggju að hafa útivistarsvæði á þessum slóðum væri jafnframt hægt að samræma útivist og minjavernd á nýstárlegan hátt.

